

NAMANGAN VILOYATI HUDUDIDA SUV-IRRIGATSIYA TIZIMI VA SUG‘ORISH INSHOOTLARINING SHAKLLANISH TARIXI

Sharofiddinov Maxmudjon Mashrabjon o‘g‘li
Namangan davlat chet tillari instituti katta o‘qituvchisi
sharofiddinov.mahmudjon@mail.ru
ORCID 0009-0004-5751-8107

Annotatsiya: Ushbu maqolada Namangan viloyati hududida suv-irrigatsiya tizimlarining shakllanishi tarixi va rivojlanish jarayonlari o‘rganiladi. Maqolada sug‘orish inshootlarining qadimiy davrlardan boshlab hozirgi kungacha qanday shakllanganligi, uning ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik ahamiyati tahlil qilinadi. Viloyatning qishloq xo‘jaligi sohasidagi suv resurslaridan foydalanish jarayonidagi o‘zgarishlar, birinchi navbatda, sug‘orish tizimlarining texnik jihatlari va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, tarixiy davrlar mobaynida suv resurslarini boshqarish va sug‘orish inshootlarining barqarorligini ta‘minlash bo‘yicha amalga oshirilgan muhim chora-tadbirlar, shuningdek, hududning tabiiy sharoitlariga mos ravishda tashkil etilgan innovatsion yechimlar tahlil qilinadi. Maqola Namangan viloyatidagi suv resurslarining samarali va barqaror foydalanilishi uchun tarixiy tajriba va zamonaviy yondashuvlarni o‘rganishga qaratilgan ilmiy tahlilni taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: Suv-irrigatsiya tizimi, sug‘orish inshootlar, dehqonchilik madaniyati, korizlar, Yangiariq kanali, Musulmonqul arig‘i.

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ВОДНО-ИРРИГАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ И ОРОСИТЕЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ НАМАНГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В данной статье будет рассмотрена история формирования и процессы развития водно-ирригационных систем на территории Наманганской области. В статье анализируется, как формировались ирригационные сооружения с древнейших времен до наших дней, их социально-экономическое и экологическое значение. Будут рассмотрены изменения в процессе использования водных ресурсов в сельскохозяйственном секторе региона, прежде всего, технические аспекты ирригационных систем и пути повышения эффективности производства. Также будут

проанализированы важные меры, предпринятые в течение исторических периодов для управления водными ресурсами и обеспечения устойчивости ирригационных сооружений, а также инновационные решения, организованные в соответствии с природными условиями территории. В статье представлен научный анализ, направленный на изучение исторического опыта и современных подходов к эффективному и устойчивому использованию водных ресурсов Наманганской области.

Ключевые слова: водно-ирригационная система, орошение сооружения, культура земледелия, коридоры, канал Янган-арык, Ручей мусульманкуль.

Kirish. Jahondagi globallashuv jarayonlari chuqurlashib borayotgan ayni paytda dunyo miqyosida irrigatsiya tizimini intensiv ravishda rivojlantirish, suv xo‘jaligini samarali boshqarish va sug‘orish infrastrukturasi takomillashtirish, dehqonchilikda agrotexnik tadbirlarni qo‘llash, sug‘orma yerlarning meliorativ holatini yaxshilash bo‘yicha innovatsiyalarni tatbiq etish, suv resurslaridan tejimli va oqilona tarzda foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta’kidlash joizki, agrar va sanoat ishlab chiqarishi, ijtimoiy hayot rivojlanishining asosini, shubhasiz, suv xo‘jaligi tizimi tashkil etadi. Zero, qishloq xo‘jaligi va iqtisodiyotning taraqqiy etishi bevosita irrigatsiya-melioratsiya sohalari bilan uzviy bog‘liqdir.

Bugungi kunga kelib, jahon miqyosida qishloq va suv xo‘jaligi sohasini tadqiq etish ilmiy markazlarida sug‘orish tizimi hamda melioratsiya tarixini o‘rganish bo‘yicha muayyan darajada izlanishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, XXI asrda Markaziy Osiyo hududi ijtimoiy-iqtisodiy hayot jabhasi uchun ham qayd etilgan tadqiqot ishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta’kidlab o‘tilgan mavzuga aloqador bo‘lgan tarixiy voqea-hodisalarga qiyosiy-tahliliy jihatdan baho berish, uning mintaqaviy xususiyatlarini aniqlash, mintaqada davlatlari sug‘orish tizimida amalga oshirilgan transformatsiya jarayonlarini inobatga olgan holda muammoga doir yechimini kutayotgan masalalarga e’tiborni kuchaytirish zaruriyatini ham keltirib chiqarmoqda.

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng mamlakatimiz tarixini xolisona va ilmiy tarzda tadqiq etish masalasiga alohida e’tibor qaratilib, o‘tmish tarixiga munosabat ham tubdan o‘zgardi. Bir qator tarixiy mavzular sirasida, tarixan shakllanib kelgan irrigatsiya tizimi hamda sug‘orma dehqonchilik madaniyati tarixini nazariy-konseptual yondashuv asosida haqqoniy o‘rganishga alohida urg‘u berilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada Namangan viloyati hududida suv-irrigatsiya tizimi va sug‘orish inshootlarining shakllanish tarixi ilmiy-tadqiqot metodologiyasi asosida o‘rganiladi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi asosiy usullarni o‘z ichiga oladi:

1. Tarixiy tahlil usuli: Maqolada suv-irrigatsiya tizimlarining tarixiy rivojlanishi, qadimiy davrlardan boshlab bugungi kunga qadar qanday o‘zgarishlar yuz bergani tahlil qilinadi. Bu jarayonda arxiv hujjatlari, eski ilmiy asarlar, tarixiy manbalar va boshqa bosma materiallar asosida suv resurslaridan foydalanishning turli davrlardagi xususiyatlari o‘rganiladi.

2. Geografik va kartografik tahlil: Suv-irrigatsiya tizimlarining shakllanishi va tarixi geografik va kartografik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Namangan viloyatining suv manbalarining joylashuvi, sug‘orish inshootlarining distribyutsiyasi va ularning vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishini tahlil qilishda kartografik materiallar, xaritalar va geoinformatsion tizimlar (GIS) ma'lumotlari qo'llaniladi.

3. Kompleks yondoshuv: Suv-irrigatsiya tizimlarining shakllanishi va rivojlanishining ko‘p jihatli tahlilini ta'minlash maqsadida kompleks yondoshuv qo'llaniladi. Ushbu metodologiya orqali ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik omillar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganish mumkin bo‘ladi.

4. Solishtirma tahlil: Namangan viloyatidagi suv-irrigatsiya tizimlarining tarixiy rivojlanishini boshqa hududlardagi o‘xshash tizimlar bilan solishtirish orqali taqqoslash amalga oshiriladi. Bu usul orqali viloyatdagi tizimlarning o‘ziga xos xususiyatlari va umumiy tendensiyalar aniqlanadi.

Ushbu metodologiyalar yordamida Namangan viloyatidagi suv-irrigatsiya tizimlari va sug‘orish inshootlarining shakllanishi tarixi har tomonlama o‘rganiladi va ilmiy xulosalar chiqariladi.

Adabiyotlar tahlili. Qadimgi Farg‘ona tarixini yoritib beradigan yozma manbalarning (Xitoylik elchilar yozib qoldirgan yozma bitiklardan tashqari) deyarli yo‘qligi tufayli, vodiya sug‘orma dehqonchilikning paydo bo‘lishi va irrigatsiya xo‘jaligining arab istilosigacha bo‘lgan qadimgi davr tarixini o‘rganishda faqat arxeologiya fani ixtiyoridagi ma'lumotlargagina suyanamiz.

Sharqiy Farg‘onada 1933-1934-yillarda professor B.A.Latinin rahbarligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida qadimgi Farg‘ona vodiysining sug‘orish inshootlari tarixi haqida ko‘plab faktik ma'lumotlar to‘plandi va shu asosda uning davrlashtirish sxemasi tuzildi[7].

U Norin daryosining chap qirg‘og‘ida, Uchqo‘rg‘on atrofi va uning pastki janub tomonidagi tekisliklarda joylashgan Haqqulobod va Qug‘ay qishloqlari o‘rtasidagi hududlarda arxeologik tekshirishlar olib bordi. Bu yerlar geografik jihatdan Farg‘ona vodiysining shimoli-sharqiy qismi bo‘lib, hudud Norin, Qora- daryo va Moylisoy kabi suv manbalari bilan Chor atrofdan o‘ralgan. Bu hudud qadimgi manbalarda “Miyon rudon” (Daryolar o‘rtasi) deb ham tilga olinadi.

Arxeolog B.A.Latinin qidiruv ishlari olib borgan bu yerlar Moylisoy o‘ng tarmoqlarining etak suvlari yetib boradigan hudud hisoblanib, tekshirishlar natijasida shu narsa ma'lum bo‘ldiki, bu hududda yashagan qadimgi odamlar soyning toshqin suvlaridan foydalanib dehqonchilik bilan shug‘ullanishgan ekan. Farg‘ona vodiysining sharqiy rayonidagi Moylisoyning adoq qismida qadimda dehqonchilik madaniyatining o‘choqlaridan biri Elaton ham olim tomonidan ilmiy tadqiq qilindi. Moylisoyning quyi qismining sharqida joylashgan Gurkirov, Chuvama, g‘arbdagi To‘rtko‘l, Haqulobod, Elaton, hattoki eng g‘arbdagi Chuja qishlog‘igacha bo‘lgan yerlarda soy bir necha o‘zanlarga bo‘linib oqib qadimda Moylisoyning

tersuvligi tufayli bu hududda bir necha dehqonchilik vohalari vujudga kelib, qadimgi sug‘orma dehqonchilik rivoj topgan. Voha dehqonchiligida, asosan, Moylisoy suvidan foydalanilgan.

Qoradaryo havzasida Yassi, Qoragulja, Kugart vodiylarida ham shu davrda irrigatsiya xo‘jaligining yangi shakliga asoslangan dehqonchilik vohalari paydo bo‘ladi. Bu rayonlarda olib borilgan arxeologik tekshirishlar natijasida shu narsa ma‘lum bo‘ldiki, vohada sug‘orib dehqonchilik qilish eramizdan avvalgi birinchi ming yillikning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri keladi.

Xuddi shu davrda eng oddiy usulda ariq chiqarish Farg‘ona vodiysida rasm bo‘lgan. Professor B.A.Latinin o‘zining Sharqiy Farg‘onada olib borgan arxeologik tekshirishlari natijalarini umumlashtirib, Farg‘ona vodiysining qadimgi sug‘orma dehqonchilik tarixini uch bosqichga bo‘ladi[10].

Birinchi bosqichda mayda daryolarning botqoqlashgan adoqlarida va viqorda suv oqib, so‘ng qurib qoladigan tog‘ soylarining etak qismlarida birinchi marta eng oddiy liman (loyqa ko‘lmak) usulda dehqonchilik qilinadigan mayda vohalar paydo bo‘ladi. Bu bosqich eramizdan avvalgi 2-ming yillikning oxiri – 1-ming yillikning birinchi yarmini o‘z ichiga oladi. Bunday usul bilan sug‘orma dehqonchilik qilingan makonlar Kosonsoy daryosining etak qismida, Kugartsoyning Qoradaryoga quyiladigan joylarda ham uchraydi.

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Arxeologiya institutining bir guruh hodimlari tomonidan XX asrning saksoninchi yillari boshida Farg‘ona vodiysining Buonamozor makoni o‘rganiladi va vodiya bundan uch ming yil oldin tog‘ oldi zonalarida dehqonchilik qilinganligi ilmiy ravishda to‘la isbot qilindi.

Bu davrda dehqonchilik bilan yonma-yon chorvachilik, baliqchilik, hunarmandchilik (metallni qayta ishlash, kulolchilik, to‘qimachilik) sohalari yuksalib borgan[1].

Fikrimizning dalili sifatida dehqonchilik va chorvachilik rivojlangan bronza davriga oid Chust madaniyatini misol keltirishimiz mumkin[2].

Ikkinchi bosqichda uncha katta bo‘lmagan sun‘iy sug‘orish sistemalari paydo bo‘ladi. Bu hol dehqonchilikdan liman usulini butunlay chiqarib tashlaydi degan gap emas, balki bu bosqichda sun‘iy sug‘orishning qo‘llanishi natijasida ekin maydonlari kengaydi. Endi botqoqlashgan, zaxkash yerlardan tashqari, baland tog‘ etaklari, adir oldi yerlari, cho‘llarning bir qismiga ham suv chiqarib dehqonchilik qilishga imkoniyat tug‘ildi. Suv serob toshqin paytlardan shoxchalanib chiqqan tabiiy oqim o‘zanlari sekin-asta tozalanishi natijasida birinchi uncha katta bo‘lmagan kichik ariqlar paydo bo‘ladi. Bu bosqich eramizdan avvalgi I ming yillikning 2-yarmidan eramizning IV-V asrlarigacha o‘tgan davrni o‘z ichiga oladi[3].

Miloddan avvalgi II-I asrlarga tegishli Xitoy manbalarida yozilishicha, Davan davlatida (Farg‘ona davlatida) qishloq xo‘jalik yuksak darajada rivojlanib, dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi aholi arpa, sholi, beda kabi ekinlarni yetishtirganlar.

Bu davrda Farg‘ona vodiysida paxtachilik sohasi ham yo‘lga qo‘yilgan. Farg‘onada yetishtiriladigan uzum va beda o‘simliklari xitoyliklar uchun yangilik bo‘lgani ma‘lum. Haqiqatan, Farg‘onalik bog‘bonlarning uzumchilik sohasidagi tajribalari yuqori hisoblanib, yetishtirilgan hosildan musallas tayyorlashni ham o‘rniga qo‘yganlar. Bu borada ularning

salohiyatlari naqadar yuksak darajada bo‘lganligini shundan ham bilish mumkinki, hajmi bir necha tonnagacha bo‘lgan mahsulotni bir necha o‘n yil davomida saqlay olganlar. Joiz bo‘lsa, hatto xitoyliklar Farg‘ona orqali o‘zlariga uzum va beda ekinlarini kashf etganlar[1].

Uchinchi bosqichda rosmiyaning ariq kavlab, suv chiqarish yo‘li bilan yangi yerlar o‘zlashtirish boshlanadi va Farg‘ona vodiysiga xos “Panjaotgan” (veer, ya’ni yelpigichsimon) irrigatsiya sistemasi rivojlanadi. Sun‘iy sug‘orish ishlarini uyushtiruvchi, bundan ilgarig‘i barcha tajribalarni bir yerga mujassamlashtirib, bir maqsadga yo‘naltirishni ta‘minlaydigan sharoit bu davrda hayotiy zaruriyatga, kundalik ehtiyojga aylandi. Ikkinchi bosqichda o‘zlashtirilib, vaqtincha sug‘orilgan hududlardan bu davrda voz kechildi, oddiy tug‘onlar qurish, mavjud ariqlarni toza- lash ishlarini uyushtirish, suv taqsimlash kabi ishlar markaziy hokimiyatning bevosita vazifasiga aylandi.

Ilk o‘rta asrlarda Farg‘ona vodiysida dehqonchilik va sun‘iy sug‘orish tarmoqlari yanada rivojlanib bordi. Bu davrda ko‘p yillik tajribalar asosida sug‘orish inshootlarini barpo etish yanada takomillashdi. Mavjud arxeologik tekshirishlarning natijalariga ko‘ra, shuni ta’kidlash lozimki, Eftaliylar (V- VI asrlar) va Turk xohonligi (VI-VII asrlar) davrida Farg‘ona vodiysida irrigatsiya tarmoqlari ancha ko‘paygan. Aholi donli ekinlar-bug‘doy, arpa, sholi, tariq ekishni davom ettirganlar. Uzumchilik va bog‘dorchilik bilan shug‘ullanganlar. Bu davrda paxta, beda yetishtirish taraniy etib, tut daraxti o‘tqazishga, uy hayvonlarini boqishga katta e’tibor berildi.

1980-1984 yillarda Namangan vohasining Uychi, Chortoq, Yangiqo‘rg‘on, Kosonsoy, Chust va boshqa tumanlarida arxeologik qidiruv ishlari o‘tkazilib, shu davrga oid 150 dan ortiq arxeologik yodgorliklar topildi va ro‘yxatga olindi. Shulardan 11 tasi Nanay va Novkent qishloqlari hududida bo‘lib, ular antik va ilk o‘rta asrlarning sug‘orma dehqonchilik tarixiga oid yodgorliklardir. Govazon qishlog‘i hududida topilgan Qo‘rg‘ontepa shahri xarobasi tekshirilib, u eramizning IV-VI asrlariga mansub ekanligi aniqlandi. Yangiqo‘rg‘on qishlog‘i yaqinidagi Dumaloqtepa, Chortoq rayonidagi Baliqko‘l qishlog‘i yaqinidagi Qo‘shtepada olib borilgan qazishmalar vaqtida ko‘plab xumlar, ularda esa arpa, bug‘doy tariq kabi donli ekinlarning qoldiqlari topildiki, ular ilk o‘rta asrlarda bu hududlarda yashagan aholi o‘troq bo‘lib, sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullanganidan dalolat beradi.

Natijalar va muhokama. Arxeologlar tomonidan XX asrning 80-yillari boshida Chortoq rayonidagi H.Olimjon nomli jamoa xo‘jaligi hududida olib borilgan qazishmalar mobaynida Farg‘ona vodiysida birinchi qurilgan korizlar (yer osti suv inshooti, Farg‘ona vodiysida korizlarni “lagm” deb atashgan) topildi. Ularning ilmiy tekshirish xulosasi shuni ko‘rsatdiki, korizlar ham V—VI asrlarda qurilgan bo‘lib, bu hududda yashagan aholi ham o‘troq holda kun kechirib, dehqonchilik bilan shug‘ullanishgan. Topilgan korizlar esa ularning o‘z zamonasi uchun murakkab hisoblangan sug‘orish inshootlarini qurish borasida tajribaga ega bo‘lganligidan, dehqonchilikda yer osti sizot suvlaridan, ekinlar rivojiga foydalanilganidan dalolat beradi.

Farg‘ona vodiysida ilk o‘rta asrlarda katta-kichik shaharlarning paydo bo‘lishi, sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishiga, dehqonchilik qilinadigan hududlarning yanada kengayishiga,

miqdor jihatidan ortishiga olib kelgan.

Arab geograflaridan Istahriy, Ibn Havqal, Mahsidiylarning ma’lumotlariga qaraganda, ilk o‘rta asrlarda Farg‘ona vodiysida tog‘ soylari vohalarida vujudga kelgan dehqonchilik qishloqlarining markazlari sifatida bir qancha shaharlar paydo bo‘lgan.

Qadimgi Koson (Go‘rmiron) va Axsikentni ilmiy o‘rgangan A.N.Bernshtam Koson shahrining aylanasi, haqiqatan ham, ikki kilometrغا teng bo‘lganini aniqlaydi. Turk hoqonligi davrida Koson vodiyni markaziy shahri bo‘lgan. Xitoy manbalarida u Kesay deb atalgan. Farg‘ona vodiysidagi yirik shaharlardan yana biri Quva bo‘lib, uning suv ta’minotida usha davrda Quvasoy muhim rol o‘ynagan. U Isfayramsoyning irmog‘i sifatida (Polomon qishlog‘idan ajraladi) o‘sha davrda suvga serob bo‘lganligi uchun, Ibn Havqal uni daryo deb yozadi. Bartoldning fikri- cha, soy ilk o‘rta asrlarda Sirdaryogacha yetib borgan.

XI-XIII asrlarda Farg‘ona vodiysidagi yirik shaharlardan yana biri Axsikent (Axsikat) bo‘lib, u mug‘ul istilosi arafasida Farg‘ona poytaxti, amirning qarorgohi, katta shahar, shahar ichida oqar suvlar va katta hovuzlar bo‘lgan. Qo‘rg‘ondan bir-biriga tutashgan bog‘lar va hech ham tinmay ohadigan bir farsax uzunlikdagi ariqlar bo‘lib, juda obod shahar bo‘lgan.

Farg‘ona vodiysining o‘rta asrlarda sug‘orilish tarixi haqida Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida qimmatli ma’lumotlar bor. Bobur zamonida Axsi shahri bir necha kanallar orqali suv bilan ta’minlangan. Shahar uchun kerakli suv Koson (ya’ni Kosonsoy)dan olingan. Shahar ichida atrofi pishiq g‘ishtdan ishlangan bir necha hovuzlar bo‘lgan. Ular shahar aholisini bir me’yorda suv bilan ta’minlagan. Shaharning aylanasi 3 farsax bo‘lib, shahar atrofi aylanasiga ikki farsax uzunlikdagi bog‘lar bilan o‘ralgan[7].

XIII asrning birinchi choragida mug‘ul istilochilari O‘rta Osiyoni, jumladan, Farg‘ona vodiysini bosib oldilar va o‘troq aholining madaniyatini vayron etib, o‘z yo‘llarida duch kelgan sug‘orish kanallarini, daryo tug‘onlarini, shahar-qishloqlar- ni yakson qildilar. Axsikent shahri va uning atrofidagi aholini suv bilan ta’minlab turuvchi Kosonsoy – Axsikent suv magistrali ham buzib tashlanadi. Shahar kultepegaga aylantiriladi.

Tarixiy manbalarda Axsi qo‘rg‘oni deb yozilgan qal’a-shahar uchinchi Axsikent bo‘lib, Sirdaryo bo‘yidagi tepalik ustiga atroflari jarliklardan iborat qulay geografik maydonga qurilgan. Shu boisdan shaharning atrofi qalin mudofaa devorlari bilan o‘rab olinmagan. “Boburnoma”da yozilishicha: “Sayxun daryosi qo‘rg‘onining ostidan oqar, qo‘rg‘oni baland jar ustida voqi’ bo‘libtur. Xandaqning o‘rnida amik jarlardur. Umarshayx Mirzokim muni poytaxt hildi” [5]. Bobur shahar aholisi xususidagi fikrini davom ettirib, shaharliklar dehqonchilik borasida mirishkor bo‘lganlar, ayniqsa “Axsining qovuni yaxshi bulur. Bir nav qovundirkim, “Mir Temuriy” derlar, andoq qovun ma’lum emaskim olamda bo‘lmagay”, deb ta’kidlaydi. Akademik Yahyo Gulomov, I.Ahrorov, A.Anarboyevlar Aksikentda olib borgan arxelogik tekshirishlari jarayonida pishiq g‘ishtlardan ishlangan gumbazli qurilgan suv to‘planadigan hovuz va sopol huvurlar yotqizilgan yer osti suv inshootining holdihlarini topishadi. Bu noyob suv gidroinshootning umumiy uzunligi 30 km dan ortiq bo‘lib, yer osti huvurlari orqali Axsikentni Kosonsoy suvlari bilan ta’minlab turgan[4].

XV asrning oxiri - XVI asr boshlarida Movarounnahrni tula asoratga solgan Shayboniyxon (1451-1510) boshchiligidagi o‘zbek qabilalari Farg‘ona vodiysiga kirib keldilar. 1504-yilda Shayboniyxon o‘sha davrdagi Farg‘ona davlatining poytaxti Andijonni egalladi. Shu vaqtdan boshlab Farg‘ona vodiysida temuriylar hokimiyati tugatildi.

Farg‘ona vodiysidagi bo‘sh yotgan yerlarni o‘zlashtirishda o‘zbek urug‘-aymoqlari ijobiy rol o‘ynadi. O‘z navbatida Farg‘ona vodiysining suv zaxiralariga seroblighi XVI-XVII asrlarda dehqonchilik uchun yaroqli o‘zlashtirilmagan yerlarning ko‘pligi sababli o‘zbeklarning o‘troqlashuv jarayoni tezlashib, vodiya yashovchi xalqlar orasida ixtisoslashish, ya‘ni mehnat taqsimoti yakunlandi[8].

XVIII asr boshlarida o‘zbeklarning ming urug‘idan Shohruhbiy Farg‘ona vodiysida siyosiy hokimiyatni o‘z holiga oldi, natijada Farg‘ona vodiysi hududida alohida xonlik vujudga keldi.

Tarixchi Mulla Niyoz Muhammadning yozishicha, bu voqea 1709-1710 yillarda sodir bo‘lib, xonlikning markazi Qo‘qon shahri bo‘lgan.

Lekin xonlik XVIII asrning oxirigacha siyosiy, iqtisodiy inqiroz holatida bo‘lib, bu davrda turli saroy fitnalari va viloyat beklarining o‘zboshimchaliklari bo‘lib utdi. Faqatgina Norbo‘tabiy (1763-1798) xonlik davriga kelibgina bu holatga bardam berildi. XIX asr boshlarida, ayniqsa Qo‘qon xonlaridan Olimxon (1800-1809), Umarxon (1809-1822) va Muxammad Alixon (1822-1842) davrida boshinchilik urushlari natijasida xonlik hududiga Toshkent vohasi, Turkiston, O‘ratepa, Xo‘jand qo‘shib olindi. Asr boshida bir necha bekliklarga bo‘lingan kichkina davlat bo‘lgan Qo‘qon xonligi 20-30 yil mobaynida O‘rta Osiyodagi eng yirik va hudratli davlatlardan biriga aylandi. Bu holat Farg‘ona vodiysida sezilarli darajada iqtisodiy xo‘jaliklarning rivojlanishiga, ijtimoiy munosabatlarning o‘sishiga, Farg‘ona vodiysidagi muhim ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarning oshirilishiga, qishloq xo‘jaligining, jumladan, sug‘orma dehqonchilik sohasining sezilarli rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi. qishloq xo‘jaligida sug‘orma dehqonchilik hududlari kengaydi, vodiya shaharlaridan Qo‘qon, Andijon, Marg‘ilon, Namangan savdo va hunarmandchilik markazlariga aylanib, xonlikning iqtisodiy taraqqiyotida muhim o‘rin egalladi.

Arxiv hujjatlarida ko‘rsatilishicha, bu davrda o‘zlashtirilgan yangi yerlarda 1450 xo‘jalikdan iborat yangi qishloqlarga asos solinib, 250 ming tanobga yaqin (41-42 ming ga yaqin) yerlar sug‘orilib o‘zlashtirilgan[6].

1820-yili Marg‘ilon yerlarini sug‘orish uchun Shahrisonsoydan sakkiz chaqirim uzunlikda Ustambog‘ arig‘i, Guratepa va Momaxon massivlarini sug‘orish uchun esa Eshonbobo (hozirda bu kanal Yo‘dosh Oxunboboev nomi bilan ataladi.) arig‘i chiqarildi.

Qo‘qon xoni Olimxon davrida Namangan vohasida suv ta‘minotini yaxshilash, yangi yerlarni o‘zlashtirish uchun Namangan viloyati hokimi Sayidqulbek Norin daryosidan suv oluvchi Yangiariq kanalini qurish uchun ruxsat oldi.

Yangiariq kanalining qazilgan yili haqida ilmiy-tarixiy manbalarda turlicha ma‘lumotlar bor. Chunonchi, arxiv hujjatlarida kanal 1800-1803-yillari qurilgan deb yozilgan. XIX asr

matbuot sahifalarida esa 1803 -1811-yillari, V.P.Nalivkin esa 1819-yilda, A.F.Middendorf, S.Soatovlarsa 1803-yil deb ko‘rsatgan.

Topograf N.Jilin vohaning sug‘orish sistemalarini o‘rganish vaqtida Yangiariq kanalini qurishda qatnashgan o‘sha davrda hayot bo‘lgan keksalar bilan suhbatlashganda yozib olgan ma’lumotlar va arxiv hujjatlaridagi yuqorida zikr etilgan sanalarning bir xilligini hisobga olib, kanal 1800-1803-yillari Qo‘qon xoni Olimxon (1800-1809) davrida qazilgan, degan xulosaga kelsak xato bo‘lmaydi.

XIX asrning boshlarida Namangan shahri va uning atroflaridagi qishloqlarda suv tanqisligi ancha kuchli bo‘lgan. Shuning uchun ham bu vohada suv ta’minotini yaxshilash uchun Namangan viloyati hokimi Sayidqulbek Olimxondan ruxsat olgach, kanal qurilishiga boshchilik qilishni, kanal yo‘lini belgilashni va reja ishlab chiqishni usta Esonboyga topshiradi.

Kezi kelganda ta’kidlash lozimki, xonlik davrida sug‘orish inshootlarini qurishda ma’lum tartib-qoida mavjud bo‘lgan. Sug‘orish tarmoqlarini qurish ishlari ikki toifaga ajratilib, birinchi toifaga mahalliy ahamiyatga ega bo‘lgan sug‘orish inshootlari kiritilib, ularni qurishda asosan shu sug‘orish tarmog‘idan foydalanuvchi qishloq aholisi ishtirok etgan. Bu toifaga kiruvchi sug‘orish inshootlari hajm jihatidan kichik bo‘lib, ularni qurishda mahalliy mutasaddi kishilar, mirobboshilar boshchilik qilishgan. Ikkinchi toifa sug‘orish inshootlariga esa hajm jihatidan katta va yirik kanallar kiritilib, ularni qurish ishlariga xonlikning turli viloyatlaridan qazuvchi-hasharchilar jalb etilgan. Bunday inshootlar qurilishiga bevosita xon yoki uning joylardagi vakili boshchilik hilgan.

Yangiariq kanali ham yirik sug‘orish inshooti bo‘lgani uchun uning qurilishiga xonlikning Baliqchi, Chust, Koson, Marg‘ilon, Bobodaxon (hozirgi Tojikiston Respublikasining Asht rayoni), Navkat, Aravon kabi viloyatlaridan qazuvchi-hasharchilar jalb etilgan. Bu qurilishga jalb etilgan qazuvchi xonning buyrug‘iga asosan 15 kun o‘z mehnat quroli va oziq-ovqati bilan ishlab berishga majbur bo‘lgan.

Esonboy ustaning rejasiga ko‘ra, kanal hozirgi Namangan viloyatining Qizilrovot qishlog‘ining shimoliy qismida Norin daryosidan suv olib, Namangan shahri orqali oqib o‘tib, Qirg‘izqo‘rg‘on qishlog‘igacha suv olib borish kerak edi. Kanal Zarkent qishlog‘iga yetib kelgach, undan katta ariq chiqarilib, Xonobod, Qoratepa, Tepaqo‘rg‘on, Qizilqo‘rg‘on, Uychi, Chortoq, Zarkent qishloqlari va ekin maydonlarining suv ta’minoti yaxshilanishi kerak edi. Kanalning ortiqcha suvi Sirdaryoga oqib tushib ketishi rejalashtirilgan edi.

Kanal trassasi belgilanganidan so‘ng uning qurilajak o‘zani ishga jalb etilgan barcha viloyatlardan kelgan qazuvchi-hasharchilarga bo‘lib berilgan. Agar qishloq ishchi bera olmasa, unda aholi pul yig‘ish qilib mardikorlarni qurilishga yollashgan. Ishning bunday tashkil etilish usuli Farg‘ona vodiysida “taqsim” deb yuritilgan. Bunda bajarilajak ishning asosiy og‘irligi qishloq kambag‘allari zimmasiga tushgan. Xonlikdagi butun sug‘orish inshootlarini nafaqat qurish, balki ularni ta’mirlash ham natural majburiyat sifatida xalq mehnati orqali bajarilgan.

Yangiariq kanali ham ana shu yo‘l bilan uch yil ichida, ya’ni 1800-1803 yillarida xalq kuchi bilan barpo etildi. Kanalga birinchi marta 1803-yilda suv ochilgan. Xalq o‘rtasida kanalga

suv ochilishi haqida hozirgacha turli rivoyatlar saqlanib qolgan. Bu rivoyatlar xususida A.F.Middendorfning biz yuqorida zikr etgan asarida batafsil ma’lumot berilgan. Shunday rivoyatlarning birida naql etilishicha, bir vaqtlar Namangandagi o‘nta mavzeda o‘nta darvesh yashagan ekan. Bo‘lar ichida eng ulug‘i va nafasi o‘tkiri hazrati hizr bo‘lib, kanalga suv ochiladigan kuni usta Esonboy uni tushida ko‘rgan emish. Hazrati hizr ustaning qo‘liga hassa berib, u bilan yer chizishni maslahat bergan. Muqaddas hassa bilan chizilgan ana shu yerdan suv oqar emish. Usta uyg‘onib qarasa, Hazrati hizr amri bilan kanalning bulg‘usi yo‘nalishi chizilib qolgan ekan[10].

Yangiariq kanali dastlab Chegaraxona, Qizrobod, Uychi, Chortoq, Mutagan, Kasotepa, Masgura, Namanganning shimoliy qismi va Xonobod yerlarini suv bilan ta‘minlagan. Kanalning Norin daryosidan suv olib Namangan shahriga yetib kelguncha bo‘lgan qismidan 55 ta ariq chiqarilib, 16 ta qishloq va 36 ta qipchoqlarning qishlovxonolari suv bilan ta‘minlangan. Uning o‘zanidan o‘sha davrda 47-50 tegirmon suv oqar.

Dastlabki uch yilda Norindan Xonobod qishlog‘igacha yetib kelgan Yangiariq kanalida mirob bo‘lmagan, aholi kichik-kichik ariq suvidan foydalanganlar. Kanal hammasi bo‘lib 40 ming desyatina yangi yer o‘zlashtirish imkonini bergan va 18 ming desyatina yerdagi suv ta‘minotini yaxshilagan.

Namangan shahrida kanaldan 21 ta shoxobcha chiqarilib, ular orqali shahar ichkarisi va shahar atrofidagi qishloqlarga qarashli yerlar sug‘orilgan. Xonobod qishlog‘ida esa undan 12 ta ariq chiqarilgan. Umuman, kanal ishga tushirilgandan to 1811-yilgacha (1811-yili kanal uzaytirilgan.) Yangiariqdan 96 ta shoxobcha chiqarilib, ko‘plab ekin maydonlari sug‘orilgan.

1811-yilda Yangiariqdan Zarkent va G‘irvon qishloqlariga qarab yana bitta ariq chiqarilgan. Bu ariq Farg‘ona vodiysi sug‘orma dehqonchiligi tarixiga Mutagan arig‘i nomi bilan kirgan. Mazkur ariq Zarkent qishlog‘ining quyi qismlaridagi yerlarni suv bilan ta‘minlagan. Kanal suvlari ilgari ko‘zda tutilganidek, To‘raqo‘rg‘on, Buramatut, Bordimko‘l qishloqlarigacha yetib kelmagan.

1813-yili Namangan hokimi qipchoq Mirza Yangiariq kanalini uzaytirib Qirg‘izqo‘rg‘ongacha yetkazadi. Chunki u Sirdaryoning o‘ng sohilida bo‘sh yotgan yerlarning o‘zlashtirilishidan manfaatdor edi. Kanal o‘zanining uzaytirilishi Namangan shahrining janubiy qismi suv ta‘minotini yaxshiladi. Yangidan sug‘orilgan yerlarda makkajo‘xori, bug‘doy, arpa, poliz ekinlari ekildi. Kanalning Xonoboddan Qirg‘izqo‘rg‘ongacha bo‘lgan qismida suvni nazorat hilish uchun 1 ta mirobboshi va 9 ta yordamchi miroblar tayinlandi.

1819-yilda Qo‘qon xoni Umarxon farmoni bilan Yangiariq kanali yana uzaytirilib, uning uzunligi 120 chaqirimga yetkazildi. Bu davrda undan 5-6 kub metr suv oqqan.

Yangiariq kanali qazilgandan keyin tuzilgan irrigatsiya inshootlari xaritasida Namangan vohasida 5 ta soy, 195 ta kanal (ariq) mavjudligi ko‘rsatilib, ular orqali 131 ta qishloq va 45 ta chorvadorlarning qishlov yerlari sug‘orilgan, suv ta‘minoti va nazorati bilan esa 4 ta mirobboshi va 66 ta mirob shug‘ullanganligi qayd etilgan.

Yangiariq kanali qurilishi bilan Namangan vohasining suvga bo‘lgan ehtiyoji to‘la hal

etilmadi, chunki Namangan shahri va uning atroflaridagi qishloqlarni suvga bo‘lgan ehtiyojini to‘la ta‘minlash uchun 337-340 tegirmon suv kerak edi. Vaholanki, 1821-yilgacha mavjud 129 ta qishloq va 40 ta qishlovxonalar 276 tegirmon suv bilan ta‘minlanar edi.

Shuning uchun ham 1819-1821-yillarda Namangan shahri va uning atroflaridagi qishloqlar, ekin yerlarining suv ta‘minotini yanada yaxshilash uchun Nazarulmas qishlog‘i yaqinida Norin daryosidan suv oladigan yangi kanal qaziladi va kanal qurilishi tugagach, unga Xonariq deb nom berildi. Uning suv sig‘imi 83 tegirmonga teng bo‘lib, asosan, Namangan shahrining sharqiy qismi va atrofdagi 23 ta qo‘shni qishloqlarni suv ta‘minoti yaxshilanadi.

Farg‘ona vodiysida dehqonchilik uchun yerga bo‘lgan talabning ortishi natijasida Norin va Qoradaryo o‘rtasidagi yerlarni o‘zlashtirish ishlari tezlashdi. Mahalliy xalq bu hududni “Ikki suv orasi” deb ataydi.

Bu hududga Musulmonqul davrida qipchoqlar ko‘chib kelib o‘rnashib, Chorvachilik, qisman dehqonchilik bilan shug‘ullanishgan Musulmonqul bu hududda qipchoq urug‘larining mavqeini mustahkamlash uchun 1838-yili Tentaksoyning so‘nggi qismi bo‘lgan Toshpichansoydan qipchoqlarning qulon urug‘i ishtirokida yangi ariq chiqarib, ikki suv orasining janubiy tomonlari hisoblangan Urganji, Maygir, Johonobod atroflaridagi to‘qayzorlarni o‘zlashtiradi. Ushbu ariqning ishga tushirilishi bilan 2700 tanob yangi yerlar o‘zlashtirilib, qipchoqlar tomonidan bo‘linib olinadi. Keyinchalik Musulmonqul 1844-yili markaziy hokimiyatdan chetlashtirilib, Shahrixon hokimi etib tayinlanganidan so‘ng, u Shahrixonning shimoli-g‘arbiy, Balihchining janubida joylashgan yerlarni o‘zlashtirib, qipchoqlarga bo‘lib berib, ularning bu hududdagi mavqeini mustahkamlash maqsadida 1848-1849-yillari Siza qishlog‘i yonidan Qoradaryoning chap qirg‘og‘i bo‘ylab ariq chiqaradi. Ushbu ariqning umumiy uzunligi 34 chaqirim bo‘lib, tarixga u Musulmonqul arig‘i nomi bilan kirgan. Ariq qazilgan hududning tuproq tarkibi tez yuviladigan qum aralash g‘ovak bo‘lgani uchun 1870-yilga kelib o‘zani chuqurlashib, undagi suvning miqdori ikki baravarga ortib ketib 175-180 m sek. ga yetadi. Ushbu ariq suvlari bilan Xalfa, Qo‘shko‘prik, Tumor, Saroy, Olimbek kabi qishloqlarning suv ta‘minoti yaxshilanadi[9].

XIX asrning 60-70-yillarida Farg‘ona vodiysida o‘z davri uchun o‘lkan inshoot hisoblangan Ulug‘nahr kanali Qo‘qon xonligining so‘nggi yillarida, ya‘ni 1868-1871-yillarda qurilgan. Ba‘zi olimlarning ta‘kidlashicha, bu kanal Farg‘ona vodiysidagi “eng katta” sug‘orish tarmog‘i hisoblangan.

XIX asrning 70-yillari oxirida Qo‘qon xonligida bo‘lib o‘tgan siyosiy voqealar tufayli kanal qurilishiga bagishlangan yozma manbalar juda kam saqlanib qolgan. Shuning uchun ham uni qurishdan bo‘lgan maqsad ham tarixchi olimlar asarlarida turlicha talqin hilingan.

Xulosa qilsak, XIX asrning birinchi yarmida Qo‘qon xonligida yangi yerlarni sug‘orish, o‘zlashtirish, sug‘orish inshootlarini qurish hajmi jihatidan kengayib, miqdor jihatidan ortgan. Bu davr sug‘orma dehqonchilik tarixidagi diqqatga sazovar narsa shu bo‘ldiki, XIX asrning boshlarida amalga oshirila boshlangan tadbirlar har handay sharoitda ham Qo‘qon xonligining deyarli so‘nggi yillarigacha to‘xtatilmadi. Shuning uchun ham Farg‘ona vodiysida amalga

oshirilgan ishlarni o‘rganib chiqqan rus olimi P.P.Ivanov bu holatdan ta’sirlanib, “...sug‘orish ishlarining to‘xtamay davom ettirilishi favqulodda ibratlidir”, deb yozgan edi.

Farg‘ona vodiysi XIX asrning o‘rtalariga kelib yagona iqtisodiy voqa sifatida to‘la uzil-kesil shakllanib bo‘ldi. Fikrimizcha, bu holatga quyidagi jihatlari asos bo‘la oladi. Birinchidan, vodiydagi mavjud suv manbalaridagi vohalar qishloq xo‘jaligining ma‘lum bir sohasi bo‘yicha to‘la ixtisoslashgan edi. Ikkinchidan, XIX asrning birinchi yarmida Qo‘qon xonligining siyosiy, iqtisodiy jihatdan qudratining oshishi natijasida Farg‘ona vodiysining iqtisodiy jihatdan birlashishini ta‘minlashda muhim omil hisoblangan yirik sug‘orish tarmoqlari qurildi. Natijada vodiya sug‘orma dehqonchiligining rivojlanishiga keng imkoniyat yaratildi. Uchinchidan, bu davrda Farg‘ona vodiysidagi mavjud shahar va qishloqlar o‘rtasidagi aloqalarning kuchayishi dehqonlar, chorvadorlar, ziroatchilar, hunarmandlarning xo‘jaliklararo umumiy rivojlanishiga asos bo‘lgan.

Xulosa. Yuqorida qayd etib o‘tilganidek, Namangan viloyati Farg‘ona vodiysining ajralmas qismi hisoblanadi. Viloyatda O‘zbekistonning eng katta daryolaridan hisoblangan Norin, Qoradaryo va Sirdaryo oqib o‘tadi. Ular viloyat irrigatsiya tizimlarining asosi hisoblandi. Viloyat irrigatsiya tizimida soylarning ham o‘rni muhimdir.

Namangan vohasida sug‘orma dehqonchilik bronza davrida paydo bo‘lgan bu ayni vaqtda ibtidoiy irrigatsiya tizimining paydo bo‘lishi ham edi. Irrigatsiya tizimlari o‘rta asrlarda ham rivojlanib bordi. X-XIII asrda taraqqiy etgan Axsikent yer osti suv yo‘llari hozir ham qurilish jihatdan juda mukammal hisoblanadi.

O‘zbek xonliklari davri irrigatsiya tizimlari qisman bo‘lsada rivojlandi. Ayniqsa, Qo‘qon xonligi davrida Namanganda Yangiariq kanali qurildi. Bu esa Namangan shahrining va boshqa qo‘shni hududlarning har tomonlama o‘zgarishiga sababchi bo‘ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 49.
2. Аскарлов А. Ўзбекистон тарихи. Энг қадимги даврдан эрамининг V асригача. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – Б. 60.
3. Аскарлов А., Матбобоев Б. Дехқончилик маданиятининг тўнғич ёдгорлиги. “Наманган ҳақиқати”, 1982 й. 29 октябрь
4. Беленицкий А.М. Средневековый город Средней Азии. — М.: 1973. — С. 202.
5. Бобур З.М. Бобурнома. -Т. 1989. – Б.8
6. Зиёев Х. Ўрта Осиё ва Сибир. –Т.: 1962. – Б. 142.
7. Қосимов Й. Наманган воҳасининг суғорилиш тарихидан. – Т: Фан, 1988, - Б. 15.
8. Насритдинов К.М. XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон хонлиги суғорилиш тарихидан. // «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», 1999, № 3-4. –Б. 50-52.
9. Насритдинов К.М. Мустамлака даврида Фарғона водийси ирригациясининг ҳолати. // «Ўзбекистон тарихи», 2000, № 3. –Б. 30.
10. Насритдинов К.М. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихи (XIX аср иккинчи - XX аср биринчи ярми). – Т.: Янги аср авлоди, 2009, - Б. 69.